

Կան լեզվաբանական միջգիտակարգեր, որոնք զբաղվում են մի կողմից լեզվի, լեզվային կողմից՝ հարակից երևույթների առնչակցություններով: Դրանցից են էթնոլեզվաբանությունը ու հոգելեզվաբանությունը: Մեր կարծիքով, ազգամշակութային խնդիրները քննելիս անհրաժեշտ է աղբյուրագիտական արժեք վերապահել նաև բարբառներին: Ժամանակակից բառերն իրենց խորքում պարունակում են բառագիտական, ծագումնաբանական, իմաստաբանական, հնչյունաբանական տեղեկություններ, որոնցով բարբառագիտական փաստերից կարող են վերաճել ազգագրության, հոգելեզվաբանության, լեզվի պատմության և այլ գիտակարգերի համար էական փաստերի:

Մենք ստանդարտի, անշոշափելի, բայց մեր կամքից անկախ գոյություն ունեցող ԺԱՄԱՆԱԿԸ մարդու կողմից ճանաչողության օբյեկտ է դարձել դեռ վաղնջական ժամանակներում: Այն չափերը, միանգամայն գործնական նկատառումներով նրա տարբերատվածներին անուներ տալը ճանաչողական հսկայական արժեք է ձեռք բերել և պահպանել մեր ժողովրդի պատկերավոր լեզվամտածողության յուրատեսակ ցուցանիշ:

Բարբառային միավորների գրանցումների ընթացքում կուտակել ենք հարուստ լեզվաբանական նյութ, որի ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն է տալիս ներկայացնել *Ժամանակն* ամրակայելու ձևերն ու միջոցները ժողովրդի լեզվամտածողության մեջ: Առկա նյութի քննության մեջ առանձնացրել ենք հատկապես Կարմու բարբառի տարբեր խոսվածքներում առկա իրողությունները, որոնք և ներկայացնում ենք հետևյալ կարգով:

Մ. Ժամանակի ամրակայումը ըստ պատմական դեպքերի ու դեմքերի հիշատակության. Ժամանակն առավել հաճախ ճանաչելի ու չափելի է դառնում՝ ժողովրդի հիշողության մեջ անցնելի հետք թողած նշանակալից իրադարձությունների, պատմական դեպքերի ճշմոտ կապելով: Հաճախադեպ են պատերազմների, նշանավոր ճակատամարտերի հիշատակությունները: Մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրի բերումով ճանաչելի, հարուստ և համառոտ ժամանակահատված է մատնանշում մեծ աղետների՝ գաղթների, տեղահանությունների, զանգվածային ջարդերի հիշատակությունը: Այդ ձևով ժամանականիշի արժեք ձեռք բերեցին տրական հոլովածով արտահայտված *կոդորումին*, *փախտ*, *փախսին*, *զախտին* ձևերը: Նմանատիպ բազմաթիվ ժամանականիշ բառաձևեր ենք հանդիպում իրենց պատմական բնօրրանը կորցրած և Շիրակի դաշտի գյուղերում հանդիպում բարբառախոսների հետ գրուցելիս: Այդ եղանակով ժամանականիշ կազմվելն օրինաչափ է հայերենի բոլոր բարբառների համար: Հատկանշական է, որ ժամանակի մեջ կողմնորոշվելու նպատակով ոչ միայն տարեց բարբառախոսները, այլև ժողովրդի սերունդներն իբրև սանդղածող էին օգտագործում հատկապես 20-րդ դարասկզբի արյունալի անցքերը, գաղթը, կոտորածը:

Պատմական իրադարձությունների հետ զուգորդվող ժամանականիշ ձևերը արտաբերվում են մարդկանց տարիքը կամ որևէ դեպք կոպիտ մոտավորությամբ նշելու համար: Չնայած 60-ամյա վաղեմությանը՝ մեր ժողովրդի համար դեռ թարմ է երկրորդ աշխարհամարտի հուշը, որի մասին խոսելիս լրացուցիչ պարզաբանումների կարիք չկա, քանի որ ուղղակի ասել՝ *պատերազմին* (առաջ, հետո)... կամ ուղղակի՝ *կրոփի տարին* և այլն: Այսպես՝ Պաղերազմին հերթս դեպքն կաշխադեր, կրոփ չբառացի (Գյումրի):

Այսպիսի բառաձևեր կիրառելիս խոսվածքը կրողները նախապես համոզված են, որ իրենց խոսքը բացատրության կարիք չունի և հասկանալի է խոսակիցներին:

Ժողովրդի հիշողության մեջ անցնելու իրենց դրոշմված 1937 թվականը ներկայիս Շիրակի գյուղերի բնակիչների խոսքում հիշատակվում է իբրև *բռնէրբռնէի տարի*՝ այդ ժամանակահատվածի բառակապակցությամբ նկարագրական եղանակով բնորոշելով տվյալ ժամանակաշրջանը, նաև ժամանակի մեջ կողմնորոշվելու միջոց դարձնելով այն:

Ժամանակի հոսքի մեջ կողմնորոշվելու նպատակով կիրառվող նկարագրական արժեք ունեցող ժամանականիշ բառեր, բառակապակցություններ կան, որոնք առընչ-

վում են ժողովրդի կյանքում իրենց նախադեպը չունեցող իրադարձությունների հետ
Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ժողովրդի բառապաշար (ներխուժած այնպիսի
արտահայտություններ, ինչպես «անհատական տնտեսություն», «կոլեկտիվ տնտեսու-
թյուն», «համատարած կոլեկտիվացում», ծնեցին մահ դրանց իրականացման շրջանը,
մատնանշող արտահայտություններ, կապակցություններ, որոնք ընկալելի և հասկա-
նալի էին ողջ հանրության համար մահ առանց լրացուցիչ պարզաբանման: Օրինակ
Անհաղ ժամանագները ըզուր պարբերաբար էր:

Համատարածի տարին ...

Ժողովրդի մեջ ժամանակահիշի արժեքով հիմա էլ կիրառելի են *Նիգալայ*
վախտվա, Նիգոյի բըվի և նմանատիպ բառակապակցություններ, որոնցով արտա-
հայտվում են հարյուրամյա վաղեմություն ունեցող դեպքերի մասին, կամ երբ ուզում են
նշել որևէ բանի հին, հնաժողովյան:

Եղ *Նիգալայի* (վախտվա) չորսպեղ հո՞ւրդի էս ճար: (Շիրակի Ազատան գ.)

Բնականաբար, խոսքի նյութը կապվում է ռուսական վերջին կայսր *Նիկոլայ II*-ի
անվան և ապրած ժամանակի հետ:

Կերառելի են մահ նկարագրական ձևեր, որոնք կապվում են Ադամ նախադե-
պի անհիշելի ժամանակները նկատի ունենալով: Այսպես՝ Ատամի վախտվա խոս-
է, օր կըսեն... (Մարմաշեն գ): Ատամա էլ կըլնանի (Բասենի Արմալու գ):

Առավել ընդունված է *Նոյ նահապետի* անունը հիշատակելու միջոցով որևէ երե-
վույթի կատարման ժամանակը հին, անցած-գնացած ժամանակների հետ գույքորդելը:
Կարճ բարբառի տարբեր խոսվածքներում *Նոյ* անունն ստացել է բարբառի առավել
հարազատ Նեհո արտասանությունը՝ *Նրհոյի տարի*: Սա հավանաբար *Նոյ և նահա-
պետ* ձևերի բաղադրության՝ կոնտամինացիայի արդյունք է:

Պատվըներ դավի օր կենեն, Նրհոյի վախտվա խօրատեք մրտկներ գուկա

Վերջին տասնամյակում ժողովրդի խոսքում, հատկապես Արարատյան բար-
բառի խոսվածքներում տեղ գտած *Շարժումից առաջ, Շարժումից հետո* արտահայ-
տությունները, որ կապվում են Արցախյան շարժման հետ, իսկական ժամանակահիշ-
բառակապակցության արժեք են ստացել և օգնում են կողմնորոշվելու մոտ 10-15 տար-
վա վաղեմություն ունեցող դեպքերի, իրադարձությունների կատարման ժամանակը
պարզաբանելիս: Դրանք գործածական են մահ գյումրեցիների խոսքում: Հատկանշա-
կան է, որ բացառական հոլովի համար բարբառին հատուկ - *էն* վերջավորությունը
տվյալ արտահայտության մեջ բարբառների արևելյան խմբակցությանը հատուկ *հո*
ձևով է կազմվում, իսկ բառակապակցության երկրորդ բաղադրիչն արդեն Կարճ բար-
բառի հնչյունական օրինակափություններին է ենթակա՝ *Շարժումից հառաճ, Շար-
ժումից հեղել*...

2. *Ժամանակի ամրակայումը՝ ըստ բնական աղետների հիշատակության*. Բազմաթիվ
տարերային աղետներ տեսած հայ ժողովրդի այս կամ այն հատվածի համար բավա-
կան երկար ժամանակ կարող է ժամանակի մեջ կողմնորոշվելու միջոց ծառայել մեծ
ավերածությունների պատճառ դարձած և մարդկային մի քանի սերնդի հիշողությանը
մեջ անցնելի հետք թողած ավերիչ երկրաշարժերի հիշատակությունը: Շիրակի գոտու
բնակիչների խոսքում հատկապես զգալի է 1988 թ. երկրաշարժի հետ ամեն երևույթի
գույքորդելը՝ *ժաշկին, ժաշկից հառաճ, ժաշկեն հեղել*: Հետաքրքիր է, որ մինչ այդ ավե-
րիչ երկրաշարժը հիշյալ տարածքում համանման արտահայտությամբ միանգամայն
այլ ժամանակաշրջանի՝ 20-րդ դարի սկզբի հետ էր կապվում խոսքը: Անցյալ դարի կե-
սերին գրառված բանահյուսության մեջ հաճախ է հանդիպում տվյալ տարածքում տե-
ղի ունեցած երկրաշարժի տարին, ժամանակը հիշատակելու միջոցով մի այլ իրադար-
ձության ժամանակը ճշտելու սովորությունը այդ տարածքի մարդկանց խոսքում:

Բացի երկրաշարժերից, մարդկանց հիշողության մեջ կարող են մտնել այլ
մահաբեր այլ աղետներ, որոնց հիշատակությունը կարող է կոնկրետ քվական չհիշեց-
նել, այլ միայն՝ մոտավոր ճշտությամբ ժամանակահատված, ինչպես, ասենք, *կարգ-
տի տարին, սեյսմի տարին*: Դրանք ժամանակային որոշակիություն ունեն սահմանա-
փակ տարածքի մարդկանց հաղորդակցության ընթացքում և հիշատակվել են մեկ-
երկու սերնդի կողմից: Բերենք մեկ օրինակ Գյումրիում գրառված խաղիկներից.

Էռնակ էն տարի՝ *կարգըտի տարի*.

Էշը ծախեծինք, Նադալին կարկինք:

Ժողովրդի հիշողության մեջ տասնամյակներ շարունակ կարող է պահպանվել նաև ժամտախտի համաճարակը և դրա հետ գոյգորդման ճանապարհով հիշվել որևէ այլ իրադարձություն: Մահաբեր համաճարակների հիշատակությունն առանց տարեթիվ նշելու էլ ժամանակի մեջ կողմնորոշվելու միջոց կարող է դառնալ տասնամյակներ շարունակ, ինչպես՝ *խօլերի տարին* սալդաթ գրնացի,

Ջուխտագ ձակերքս անեիր մրնացին:

Նկարագրական եղանակով ժամանակը ճշտելուն կարող են նպաստել հիշողության մեջ անցնելի հետք թողած համընդհանուր նեղություններն ու դժվարությունները, որոնք ամրակայվում են այսպիսի կայուն բառակապակցություններով՝ *սեփուտքի տարի, սօվի տարի, հաժի մեղ տարի...*: Այդպիսիք շատ կան ժողովրդական ասացվածքներում: Ասենք՝ Սօվի տարին մերը մանուզն ուրածել է:

Նկարագրական եղանակով ժամանակ արտահայտող բառերն ու բառակապակցությունները թեև աստիճանաբար կարող են մոռացվել, սակայն մնում են լեզվում դարձվածքների ձևով՝ ահի տարի, մահի տարի և այլն: Այսպես՝

Այի տարին իմն է՞ր, որ մայի տարին իմն էլնէր:

Տարերային աղետներից, անակնկալ վնասաբեր երևույթներից գերծ մնալու համար հայ գյուղացին բացի պարատաղիր պատերից պահում էր նաև կամավոր, հնարավոր պատեր, կատարում պարականոն ծեսեր: Ներքին Բասենում դրանք կոչում էին «հարամ կիրակիներ»: Այդպիսիք էին *կարկրտի կիրակին, օժի կիրակին, մորեխի կիրակին*, որոնց նպատակը այլ շարիքներից մալոկանց գերծ պահելն էր: Տարբեր տարածքներում Մեծ պասի առաջին շաբաթ օրը պարտադիր մի ծես էր կատարվում՝ մարդկանց աղետալի մի հիվանդությունից՝ բնկնավորությունից հեռու պահելու նպատակով և հիշվում է *թալալօցի կիրակի* անունով: Այդ օրերին զբաղվում էին միայն առտոնին գործերով: Դրսի գործերը դադարեցվում էին:

Բնական, տարերային աղետների, համաճարակների ու նեղությունների ժամանակը հիշողության մեջ ամրակայելու և դրանց հիշատակությամբ այլ իրադարձությունների ու գործընթացների ժամանակը ճշգրտելու նպատակով կիրառվող ժամանականիշ բառերն ու բառակապակցությունները տվյալ տարածքի մարդկանց լեզվում կարող են գործառել մի քանի տասնամյակ, քանի դեռ կան ականատեսները: Հետագայում դրանք կարող են մոռացվել և գրկվել գործառությանից:

3. *Ժամանակի ամրակայումը՝ ըստ երկրագործական աշխատանքների*: Ժամանակի ընթացքայնության մեջ որոշակիություն մտցնելիս ժողովրդի լեզվամտածողության մեջ առանցքային հենակետերի դեր է կատարում դաշտավարական, գյուղատնտեսական աշխատանքների պալբերականությունը:

Վաղ մանկական հասակից մասնակից լինելով դաշտավարական աշխատանքների՝ գյուղացին գիտել, թե տարվա ո՞ր ժամանակահատվածը ո՞ր աշխատանքի հետ է առնչվում: Այս իմաստով էլ, բոլորիս հասկանալի ժամանակ են մատնանշում «վարուցանքին», «խտտիրնծին», «կալի վախտը» և նմանօրինակ ձևերը: Եվ դրանց հետ կապելով էլ ճշտել ու որոշել են այլ իրադարձությունների կատարման ժամանակը: Մարդկանց ծնունդը, մեկնելու ժամանակը, մահը և նման այլ իրադարձությունների ժամանակը հիշվում է գյուղական աշխատանքների իրականացման ժամանակաշրջանի հետ գույգորդելով: Բերենց օրինակներ՝ Հ՛առճընէզրս *կալի վախտը* է ծընվլ, մէգլլը՝ *խօղ-հընծին*: *Կալի գործերի թէժ վախտը* հիվընդծա, գօղինք հընգա: *Կալօցին* հավարն հընգավ, թէ քըտտերը տէրդերին սըբանէլ էն: Ներքին Բասենի բանահյուսության մեջ գտել ենք դաշտավարական աշխատանքների հետ առնչվող բազմաթիվ նկարագրական ժամանականիշներ. *Հացքաղին* խօսկ եմ առել՝ կալը պըրծնինք, մըջանվինք:

Հնարավոր է, որ դաշտավարական ու անասնապահական գոտու բնակիչներին անհայտ լինեն այգեգործական գոտու բնակիչների լեզվին հատուկ, տերմինային արժեք ունեցող մի շարք բառեր, ինչպես նաև հակառակը, այգեգործականին էլ անծանոթ լինեն դաշտավարական ու անասնապահական գոտու որոշ բառեր: Սակայն բնակլի-

¹ Գ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, *Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը*, Եր., 1974, էջ 246:

² Նույն տեղում, էջ 46:

մայական միջավայրով պայմանավորված տարբերությունները լայն տարածական ընդգրկում չունեն։ Հայերենի բոլոր բարբառներում էլ կիրառելի են վարդ-ցանքին, հացքաղին, կալօցին և նման ձևերը։

4) Ժամանակի ամրակայումն ըստ առօրյա կենցաղակարգի։ Ամենօրյա լսող-նին գործերը գրեթե միշտ նույն ժամին կատարելով՝ մարդիկ դրանց միջոցով կոպիտ մոտավորությամբ կարողացել են ժամանակի մեջ կողմնորոշվել։ Ժամանակի հետ ոչ մի կապ չունեցող բառերն անգամ տրական հոլովածով ժամանակի պարագա են ձևավորում խոսքում։ Այդ եղանակով ժամանականիշ մակբայի արժեք են ձեռք բերել ընտանեկան իրադարձությունների հետ կապվող *հարսանիքին*, *հարսընտեսին*, *նշան-դրո՞ւքին*, *փեսաթրոշին*, *գրուխլովային* և նման ձևերը։ Ամեն առավոտ բոնիրը նույն ժամին վառելը (Բասենի խոսվածքով՝ *թընդիրը բոցելը*) նկարագրական եղանակով ժամանականիշ մի մակբայով է արտահայտվել՝ *թընդարբօցին*, որ գտել ենք Ներքին Բասենի ազգագրությանն ու բանահյուսությանը նվիրված գրքում.

Սաբախտըվա *թընդարբօցին*

Լուս էրէխէքս օրօրօցին,

Սրբունիս ձեռը մնաց ծօցին...³

Տվյալ դեպքում՝ *թընդարբօցին* = վաղ առավոտյան՝ *թընիրը բոցելու* ժամին։

Վաղնջական ժամանակներում մարդիկ օրվա ժամերը կոպիտ մոտավորությամբ որոշում էին նաև կենդանիների վարքի, բույսերի առանձնահատկությունների վրա հենվելով։ Հնուց ի վեր աքաղաղի առաջին և երկրորդ կանչերը օրվա սկիզբն ազդարարող և կենցաղային, առտնին աշխատանքները կարգավորող ժամանակաչափի դեր են ունեցել՝ խորհրդանշելով գիշերավարտն ու լուսաբացը։ Հայերենի շատ բարբառներում աքաղաղի առաջին կանչի պահը բառայնորեն դրսևորվել է հետաքրքիր ձևերով՝ *աք-յօրականչին* (Արարատյան խոսվածքներ), *վրդըրկկանչին* (Վաղարաղ), *խավխօսումին* (Վան, Շատախ) *խօրօզխօսումին* (Մալաթիա), *խօրօզկանչին* (Կարնո խոսվածքներ)։

Այսպիսով առանձին վիճակների կրկնությամբ պայմանավորված՝ ժողովրդի լեզվամտածողության մեջ առանցքային հենակետերի դեր են կատարում դաշտավարական, գյուղատնտեսական աշխատանքների պարբերականությունը, առտնին կենցաղակարգը, որոնք կարող են ուղենիշի դեր կատարել այլ երևույթներ ու գոյություններ դրանց հետ գուգորդելով։ Այդ ճանապարհով լայն գործառույթ ստացած բառաձևերի, բառակապակցությունների հիմնական մասը հասկանալի է ողջ համրությանը, երբեմն էլ դրանք կարող են գործառնել սահմանափակ տարածքում միայն։

Ժամանակը հաշվելի ու ճանաչելի է դառնում հասարակական քաղաքական նշանավոր իրադարձությունների, տարերային աղետների, պատերազմների ու տեղահանությունների՝ ժողովրդի հավաքական հիշողության մեջ անջնջելիորեն ամրակայվելու հետևանքով։ Ժամանակային կոնկրետության հասնելու նպատակով բարբառներում լայնորեն գործառնում են նկարագրական արժեք ունեցող բառեր, բառակապակցություններ, քանզի անորոշությունը խորթ է ժողովրդի լեզվամտածողությանը։

ФОРМЫ ФИКСАЦИИ ВРЕМЕНИ В НАРОДНОМ ЯЗЫКОВОМ МЫШЛЕНИИ

Резюме

Дж. Барнасян

Абстрактность чужда народному языковому мышлению. Существуют диалектные слова и словосочетания, выражающие время описательным способом. Время становится рассчитываемым, узнаваемым и посредством закрепления в памяти и сопоставления с другими процессами значительных общественно-политических событий, стихийных бедствий, войн и исходов. Вследствие повторения отдельных ситуаций в народном языковом мышлении роль стержневых опор выполняет периодичность полевых работ, домашний быт.

³ Գ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 343։